

НАЗВИ РЕЛІГІЙНИХ СВЯТ У ЛІТОПИСІ САМОВИДЦЯ

У статті розглянуто назви релігійних свят як один із засобів вираження часового простору в літописному жанрі. Відзначено, що в усіх наведених ілюстраціях геортоніми виконують насамперед головну функцію – номінативну, називати свято, приурочене певній релігійній особі.

Часові відношення, що виникають між різнорівневими одиницями в межах певного тексту, передають співвідношення описуваного в пам'ятці до моменту мовлення або читання. Лексика на позначення часових понять в українській мові, способи їх вираження, системні відношення в цій групі лексики були вже об'єктом спеціальних досліджень [1; 2]. Лексемам на позначення часу в літописі Самовидця присвятила наукову розвідку І. Жогіна [3], однак дослідниця зупинилася тільки на основних одиницях (*рокъ, лѣто, тиждень, недѣля* та ін.), які в літописі функціонують самостійно або входять до складу хронологічних формул. У нашій статті розглянемо побутування назв релігійних свят у цій же пам'ятці, які об'єктом спеціального вивчення ще не були. У цьому й полягає актуальність нашої студії.

Досліджуючи особливості літописного часу на матеріалі "Історії русовъ", Я.О. Мишанич вказує, що, по-перше, літопис характеризується цілісністю при зображенні якої-небудь події; по-друге, розповідь має чітку хронологічну послідовність, одну сюжетну лінію, відступити від якої обмежений рамками жанру автор не мав права; по-третє, час у пам'ятці конкретний і замкнений, оскільки він збігається з подіями, про які йдеться в літописі [4: 184-185]. Висловлену думку в літописі Самовидця повністю реалізують власне часові лексеми та хронологічні формули, до складу яких входить і нумерологічний компонент. Проте час у пам'ятці передають і прийменниково-іменникові сполуки, компонентом яких є геортонім. Поняття дати, як зазначає О.І. Бондар, передбачає абсолютну (астрономічну) хронологію: це точка чи відрізок на часовій осі, в якому відбувається дія чи маємо якийсь факт, синхронізований з наявною в даному суспільстві системою відліку [1: 150]. Конструкції, до складу яких входять назви релігійних свят, вказують на точний час. Ці звороти належать до синтаксичних засобів вираження функціонально-семантичного поля датування, а саме – власне датування, переддатування й післядатування [1: 153-154].

Геортоніми, засвідчені в літописі, поділяємо на дві групи:

1) **постійні**, тобто релігійні свята, які церква відзначає в один і той самий час, напр.: *О Рождествѣ Христовомъ присилаеть король его милость пословъ своихъ великихъ, то есть князя Четвертенского и пана воеводу киевского Адама Киселя з иншими пановъ благочестивыхъ* [5: 17]; *И такъ того року жадной войны з короннимъ войскомъ не имѣлъ, але повернувши о Покровѣ з Волохъ, з упокоємъ сидѣли в домахъ* [5: 24]; *Итакъ войска розишлися по той згодѣ, такъ коронніе, литовскіе, яко тежъ и козацкіе, по домахъ, по Успеніи Пресвятой Богородицы* [5: 28]; *И такъ тіе тѣла побитихъ zostавали в томъ колодязѣ в водѣ ажъ до Воздвиженія Честного Креста* [5: 33]. Ця група в досліджуваній пам'ятці є найбільшою і відзначається уживаністю;

2) **непостійні**, які церква кожного року відзначає в різні дні. У другій групі виокремлюємо:

а) підгрупу назв релігійних свят: *Которое то забойтво сталося о святой Троицѣ на томъ тиженю* [5: 33]; *И заразъ по Воскресеніи Христовомъ на веснѣ вишло солтановъ три на посилокъ Дорошенковѣ в поля* [5: 122];

б) підгрупу постів, що фіксують уже визначені на часовій осі періоди з притаманними їм діями та подіями, та свят, що передують посту, напр.: *И такъ комисари полскіе, стоячи в Мѣнску, уведили ажъ до петрова посту* [5: 62]; *Тоей же осени о пущеннѣ филипова посту присланій былъ от его царского величества дякъ Бачмаковъ* [5: 79]; *Которая рада заразъ на початку того року была зимою великихъ мясницъ* [5: 104]; *Зимою на усеедной орда вишла* [5: 140]; *Заразъ противко весни, у великий постъ, притягли войска великіе з Москви з бояриномъ Василіемъ Василіевичомъ Галѣциномъ* [5: 175]; *О масляницѣ, вишовши, орди великіе шкоди починили по селахъ коло Переясловля* [5: 183]. Назви постів побудовані за схемою "прикметник + іменник", хоч засвідчено і зворотний порядок компонентів словосполучення: *Итакъ зложили часть радѣ юня 17, заразъ уступивши в постъ петровъ* [5: 74]; *и заразъ тоей же зими в постъ великій зобрали усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на ряду в Переясловлѣ* [5: 121]; *А вступивши в постъ великий, знову до Воронежа поишолъ* [5: 197]. Літопис Самовидця засвідчує функціонування в живому мовленні як назв постів, так і їх частин, напр.: *Того жъ лѣта рада на Кодачку была у петровицю* [5: 62] (так у народі називають петрівський піст тому, що його кінцева межа завжди визначена – 12 липня, день святих рівноапостольних Петра і Павла); *Того жъ року у спасовъ постъ гетманъ Бруховецкій, зобравши всѣхъ полковниковъ до Глухова и учинивши наказнимъ полковника переясловского, самъ з полковниками и инною старшиною пошолъ на Москву з поклономъ царскому величеству* [5: 89] (за церковним календарем цей піст називається Успенським, а назву спасів, спасівка отримав тому, що його межі регламентовані першим і третім Спасом); *Тоей же зѣми о середопостю старшина заднѣпрская, з писаремъ войска заднѣпрского, Карпомъ Мокрѣвичомъ змовившия, менуючи, же постерегли змѣну гетмана заднѣпрского Демка Игнатенка Многогрѣшного* [5: 113]. Назва середопістія зумовлена місцем цієї седмиці в ієрархічній структурі великого посту: із середі переломного (четвертого) тижня починається друга половина посту.

Аналізований матеріал свідчить, що назви релігійних свят уживаються з прийменниками **на, вь/у, о, по, послѣ, до, перед, коло**, напр.: *осадили тое войско под Збаражемь на святыхъ апостоль Петра и Павла* [5: 21]; *И такъ в самій день Рождества Христова* [5: 42]; *зробивши катафалкъ у Рождества Христова* [5: 44]; *ханъ уступилъ по Богоявленію от Нѣжина посполу с Хмельницкимъ* [5: 64]; *Вступаючи в осень о святомъ Семенѣ того лѣта* [5: 79]; *Аже юже послѣ святой Покрови вишла орда кримская* [5: 106]; *росказаль былъ ордѣ купитися ку Мошнамъ перед Рождествомъ Христовимъ* [5: 107]; *Зима барзо великая была ... и тривала снѣгами и морозами великими близко до святого Георгія* [5: 133]; *А напотомъ знову той же зими, коло всеедной, вишло кримской орды солтановъ чотири* [5: 147]. Прийменникові конструкції вступають у синонімічні відношення, передаючи фазу власне датування (**на / вь / у**), переддатування (**до / перед / коло**), післядатування (**по / послѣ**). Конструкції з прийменником **о** вступають у синонімічні відношення зі сполуками на позначення всіх трьох фаз датування, оскільки семантично передають не точну, а приблизну дату. Як відзначає З.І. Іваненко, характерною особливістю цих словосполучень у мові українських пам'яток XIV–XVII ст. є те, що їх прийменник поєднується лише зі строго обмеженим у лексичному відношенні колом імен, а саме: з іменниками, що становлять собою назви релігійних свят та частин доби [6: 10]. У сучасній українській мові словосполучення з прийменником **о** та назвою релігійного свята вийшли з ужитку [7: 109].

У багатьох випадках назви релігійних свят конкретизують нумерологічний компонент або ж себе за допомогою інших геортонімів, створюючи таким чином темпоральну градаційну конструкцію, тобто виступають часовими поширювачами, що уточнюють загальний темпоральний зміст усього речення, напр.: *Того ж року 1658, заразь по Воскресеніи Христовомъ, на святого Георгія, з Криму вышолъ Карамбей з ордами в сороку тисячей под Чигринъ* [5: 53]; *Иванъ Мазепа вышолъ шостой неделѣ в постъ великий перед Воскресеніемъ Христовимъ* [5: 176].

Будь-який факт дійсності гіпотетично повинен мати певні просторово-часові межі. У реченні функцію таких часових меж виконують різні компоненти, зокрема й детермінанти на позначення часу. Створюючи часове тло всього речення, назви релігійних свят стають своєрідною експозицією до нього, з якої читач розпочинає сприймання інформації. Темпоральні детермінанти виконують роль особливих членів речення і виокремлюються на основі синтаксичних відношень, що виникають у структурі речення. Геортоніми як специфічні за своєю семантикою мовні одиниці, виступаючи в ролі детермінантів, реалізують часовий аспект своєї семантики, а тому майже нічим не відрізняються від одиниць на позначення календарного відліку часу, напр.: *бояринъ Трубецкій з великими войсками, ... от проводной неделѣ ажъ до святого Петра держалъ в облеженію неделѣ з дванадцять* [5: 56]; *Того жъ року синь гетманский Семионъ померлъ, юня 7, на Сошествіе святого Духа* [5: 163]; *На початку того року, по Богоявленіи, тотъ митрополитъ Четвертенский, приехавши з Москвы, поехалъ з Батурина до святой Софьи до Киева* [5: 163].

В усіх наведених прикладах геортоніми виконують насамперед свою головну функцію – номінативну, називаючи свято, приурочене певній релігійній особі, події чи дії, одночасно слугуючи засобом створення темпорального тла пам'ятки, тобто співвідносячись із точною (а в деяких конструкціях – приблизною) датою. Як уже зазначалося, в літописі засвідчено різні способи відтворення часу – від одно- до кількокалксемної. У цій системі назви релігійних свят за своєю семантикою перебувають у центрі, однак за кількісним параметром, спричиненим вимогами жанру, їх швидше відносимо до периферійної зони. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. в Україні починає формуватися якісно нова історіографія, вибудована на науковій основі з точним датуванням, а назви релігійних свят значною мірою передають народне сприймання часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження: Наукова монографія. – Одеса: Астропринт, 1996. – 192 с.
2. Кочерган М. П. Лексика понять времени в украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1967. – 16 с.
3. Жогіна І. Лексеми на позначення часу в староукраїнському літописанні XVII ст. (на матеріалі Літопису Самовидця) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 166–169.
4. Мишанич Я. О. "Історія русів": історіографія, проблематика, поетика. – К.: ТОВ "Видавництво "Обереги", 1999. – 240 с.
5. Літопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, "Краткого Описанія Малороссіи" и "Собранія Историческаго". – К., 1878. – С. 1-207.
6. Іваненко З. І. Синоніміка прийменникових словосполучень, які виражають часові відношення. – Одеса, 1959. – 43 с.
7. Колодяжний А. С. Прийменник. – Х.: Вид-во ХДУ, 1960. – 165 с.

Матеріал надійшов до редакції 23.03. 2007 р.

Товстенко Л.И. Названия религиозных праздников в летописи Самовидца.

В статье рассматриваются названия религиозных праздников как одно из средств выражения временного пространства в летописном жанре. Отмечено, что во всех показанных иллюстрациях геортонимы выполняют в первую очередь главную функцию – назывательную, называют праздник, приуроченный определенной религиозной личности.

Tovstenko L.I. Names of religious holidays in Samovydet's annals.

Names of religious holidays as one of time space expression means in an annalistic genre are considered in article. It is noted that in all shown illustrations of georotonyms' implement a main function above all things – naming, to name a holiday, timed to a certain religious personality.